

УКРАЇНСЬКИЙ РОМАН ДОБИ «РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ»: ЖАНРОВИЙ АСПЕКТ

У сучасному літературознавстві, цілком справедливо, поширене твердження, за яким початок ХХ століття в європейській літературі відзначається відродженням жанру роману, цей процес був характерним і для української літератури.

На наше переконання, одним із важливих питань української романістики 20–30-х років ХХ ст. є питання традиційності й новаторства. Розгляд понять «традиція» й «новаторство» — це важлива умова плідного дослідження літературного генезису будь-якої епохи, позаяк, це питання і на сьогодні не втрачає своєї актуальності й дискусійності.

«Традиція» й «новаторство» — це поняття, які характеризують наступність і відновлення в літературному процесі, а також співвідношення наслідуваного й створюваного. Безсумнівно, що поняття «традиція» давно стало предметом обговорення цілої плеяди вчених: літературознавців, філософів, культурологів та етнографів. Літературні «традиції» впливають на творчість письменників, становлячи домінуючий аспект їхнього літературного розвитку.

Передусім зазначимо, що засвоєння традиції європейської романістики помітне в прозі Олекси Слісаренка. Наслідуючи європейську романну традицію, письменник створив роман «Чорний Ангел» (1929), який має виразні риси авантюрно-детективного жанру. Як часто в англійському детективі, розвиток подій розгортається у провінції, глухому, дикому і віддаленому від цивілізації місці: «До комуни треба було пройти верстов зо три кострубатим полем, що земля на ньому була як попіл і, окрім щавлю, нічого не родила, а за тим полем дві верстви лісом, що перетятий болотистими рівчаками, які невідомо де починалися й хтозна-куди текли...» [6, с. 386]. Маємо наголосити, що детектив здавна був саме тим жанром літератури, який мав здатність підкорити собі будь-який життєвий матеріал, умістивши його в літературні рамки чіткого сюжету, письменники цього жанру тримали руку на пульсі століття, акумулюючи інтерес читачів до найбільш гострих проблем свого часу.

Перед очима читача постає тиха глушина провінції, її недоторкана природа, старовинний особняк, разом з тим і контрастно непривабливе життя віддаленого провінційного закутку з непрохідними дорогами й болотами.

Варто підкреслити, що характерною для творів Слісаренка в зображенні місця розвитку подій є так звана «глухість», віддаленість від міста, про це свого часу наголошували такі дослідники, як Олександр Білецький, Михайло Насенко, Віра Агеєва та ін.

Персонажі зображені в класичному авантюрному ключі, умовно їх можна поділити на два типи: герої, які шукають мандрів (Гайдученко, Карлюга); і персонажі, які ініціативи не виявляють, але стають мимовільними учасниками подій (Марта). Цікаво, що мотив подорожі в романі набуває негативного забарвлення: «Це вже не шлях вдосконалення і долання перешкод заради духовного збагачення, а трагічні блукання, зумовлені соціальною нестабільністю» [7, с. 139].

«Авантюрно-детективна лінія роману поглиблюється психологічним обґрунтуванням характерів Артема Гайдученка, Томи Карлюги, Марти за допомогою ще мало апробованих в українській романістиці того часу сновидінь, марень, часто хворобливих, ірреальних, але таких, які по-новому розкривають внутрішній світ героя» [2, с. 105–106].

Особливу роль у побудові сюжету роману грає художня деталь. Це не просто життєва подробиця, а деталь-прикмета, упредметнений слід дії. Саме з вивченням, осмисленням деталі зв'язаний насамперед характерний для детективного жанру пафос пошуку, відкриття істини. У цьому випадку художньою деталлю виступає скринька з паперами. Саме розшуки паперів тримають читача в постійній напрузі, розкриваючи психологію й учинки персонажів, події

сюжету, ця художня деталь, є ключем до розгадки таємниці: винахід, над яким працював Гайдученко, уже давно відомий. При цьому мова йде не просто про розгадку таємниці, але й про розвиток дії, що обумовлений психологічними мотивами персонажів. Розслідування переростає в дослідження моральної ситуації, де на підставі аналізу документів відновлюється істина.

У романі оповідач виступає «слідчим», який проводить так зване «розслідування» подій, які його цікавлять. «...Враховуючи авантюрно-пригодницький вектор роману (особливо фрагмент, пов'язаний із намаганням вирахувати і знайти злодія, який вкрав папери Артема), можемо провести паралелі до класичного детективного прийому, коли автор чітко визначає коло підозрюваних шляхом просторового обмеження» [7, с. 139]. Оповідач підлеглий розвитку сюжету, який веде його за собою, але він є багато в чому фігурою умовною, своєрідною маскою в ньому.

Майстерність Олекси Слісаренка як письменника полягає саме в умінні побудувати такий авантюрно-детективний сюжет, який тримає читача в постійній напрузі, розкриває прихований зв'язок подій, що зводять в один єдиний вузол, здавалася б, випадковість, яка позначилася пунктирною лінією на таємничих подіях. Нерідко для прозаїка саме цей жанр виявляється наріжним каменем його літературної майстерності.

Авантюрністю позначений також роман Гео Шкурупія «Жанна-батальйонерка» (1930). Твір має класичну будову — це чотирнадцять розділів, назва кожного з яких визначає його тематику: «Судді», «Полювання на вулицях міста» тощо.

Роман тримається на двох фабульних лініях. Одна — це соціально важливі події: революція, встановлення Тимчасового уряду, громадянська війна тощо, а друга класична любовна колізія: Жанна, Голуб'ятников, Муславський, Бойко. За іронією долі Стефан Бойко та Муславський опиняються у війську під керівництвом Голуб'ятникова, який понад усе прагне знищити своїх суперників. Як і у традиційному авантюрному романі, супротивники героя шукають його загибелі і постійно мають перевагу на своєму боці (через Голуб'ятникова від рук німецьких кіннотників Муславський гине в розвідці, а Бойка звинувачують у розповсюдженні забороненої літератури). Голуб'ятников підступами готує загибель Стефана, але в останню хвилину, коли вона здається вже неминучою, він одержує раптове звільнення, підступи руйнуються (солдати, які із симпатією ставляться до студента, відпускають його прямо з місця страти, а натомість розстрілюють самого Голуб'ятникова). Шляхом такої підготовки зміни ситуації автор підсилює напруженість та динамізує сюжет роману.

Письменник протягом всієї сюжетної лінії, поміщає своїх персонажів у ризиковані ситуації, що є типовим для авантюрного роману. Наприклад, виконуючи важливу соціальну місію, Стефан Бойко долає перешкоди й небезпеки, що виникають, звичайно, в результаті дій негативного персонажа (Голуб'ятникова). Небезпечні за своєю природою ситуації, супроводжувані ризиком несподіваних перипетій, стають важливим чинником розвитку сюжету. Відчуття небезпеки та тривоги за долю героїв, які присутні у творі, підкреслюються елементами авантюрного роману й підсилюють інтенсивність переживань читача.

Уже сама назва роману говорить про те, що в центрі оповіді — постать Жанни Барк. Для характеристики образу Жанни автор використовує традиційний для класичної романістики прийом масок. Так, уже саме ім'я героїні твору (прозора аналогія Жанни д'Арк) служить маскою.

Жанна Барк, дівчина з багатой професорської родини, примхлива, романтична фантазерка, по-дитячому наївна, у затишку теплого батьківського дому мріє про героїчні подвиги, вважаючи себе справжньою громадянкою й патріоткою: «У своїх дитячих мріях вона переживала дуже яскраво всі походи й воєнні події, одягаючи на себе панцир і шолом Жанни д'Арк і, войовничо розмахуючи її важким мечем. Білий військовий кінь у полях фантазії Євгенії Барк носив її по вулицях Орлеану та берегах Луари й вона скрізь хоробро розправлялась з англійськими офіцерами та солдатами. Вона з дитинства плекала наївну дитячу мрію, що вона буде така ж героїня, як Славетна Орлеанка й ніколи, нікому, навіть матері, що так рано померла, не признавалась вона у своїх таємних прагненнях» [8, с. 24].

Молода дівчина любить історію, цікавиться романтикою героїчних оповідань минулого. Надмірне захоплення героїкою, бажання втілити в життя свою дитячу мрію, свій омріяний

ідеал, стати відважною жінкою-воїном (такою як її ідеал Жанна д'Арк), штовхає мрійницю до вступу в жіночий батальйон.

Але справжня жорстока реальність відкривається дівчині в жіночому батальйоні, це вже не надумана «аристократична» мрія про «героїчні подвиги», а реальне життя, звичайні військові будні, де замість нових цікавих емоцій — сильна втома, лайка офіцерів, звичайна їжа тощо.

Позиція автора роману цілком передбачувана й зрозуміла. На відміну від Жанни, письменник не бачить у війні нічого романтичного, для нього це страшний сон, вона не приносить нічого героїчного — лише людські каліцтва, голод, нещастя та руїни навколо.

Відтак, можна впевнено стверджувати, що, наслідуючи традицію авантюрної прози, Гео Шкурупій створив повноцінний твір відповідного жанру. Захоплюючий авантюрний сюжет, напружений розвиток дії гармонійно переплітається з гуманістичною ідеєю твору, що спонукає читача замислитися над філософською проблемою людського існування й безперечно робить роман ще однією перлиною української новітньої літератури.

Загальновідомо, що, здійснюючи зв'язок часів, традиція являє собою вибіркоче й творче успадкування досвіду попередніх поколінь в ім'я рішення сучасних завдань, тому її закономірно супроводжує й оновлення літератури, маємо на увазі новаторство, яке припускає добудову цінностей, що становлять надбання суспільства, народу, людства. В основі новаторства лежить розвиток самої дійсності: рано чи пізно в житті кожного письменника настає момент, коли сама дійсність стимулює його на пошуки нових форм, тому що старі вже недостатні для відображення нового етапу в історії людства.

Новаторським явищем в українській літературі став роман Валер'яна Підмогильного «Місто» (1927). Письменник рухався в напрямку створення інтелектуального роману, який був експериментальним для української прози й набував значної популярності в тогочасній європейській літературі.

Слід мати на увазі, що європейська інтелектуальна проза означеного періоду відзначалася переорієнтацією особистості, яка осмислювалася у формі інтелектуального внутрішнього дискурсу, коли один план сприйняття себе й реальності постійно перебудовується, по-новому переосмислюючи бачення героя твору.

Інтелектуальний роман Підмогильного «Місто» пройнятий складною морально-філософською проблематикою, що є однією з жанрових ознак твору, а також питаннями, які торкаються української літератури в цілому, адже сюжет твору розгортається на фоні літературних зацікавлень головного героя, а відтак самого письменника. Уже на початку роману автор подає епіграф філософського спрямування, який акцентує увагу на двоякому характері людини: «Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?» [4, с. 16].

Домінантними ознаками цього твору є схильність персонажів до розумових рефлексій та самоаналізу. Так монологи поета Вигорського позначені песимізмом (розчарованість життям, зневіра в ідеалах, на яких побудована сучасність, розчарованість в самій людині): «Часом відчуваєш, що ти — звір кровожерний звір, і стане сумно. Життя жорстке. Знаєш, що виправити цього не можна, і все-таки шкода. Потім якимось ясніше зрозумієш, що й навколо ж самі тварюки, наволоч, мерзота, шибеники — і робиться страшно. Від того, що ти такий, як вони, і вони такі, як ти» [4, с. 222–223]. Також варті уваги монологи-роздуми Радченка про своє життя. У роздумах головного героя письменник ніби «жонглює» поняттями моралі та психології, змушує задуматись над вічною проблемою життєвого вибору, майстерно передаючи його емоції та почуття: «Тепер він спізнав безглуздя своїх намірів. Письменник! Хто підступний, йому це слово підказав? Звідки взялась йому та божевільна певність, що так довго манила його?» [4, с. 147].

Підмогильний в образі Радченка показав новий тип людини, що опинилася на межі села й міста, ніби провисла між своїм первісним, природним середовищем, яке не в змозі відкинути й перекреслити, і новою, не в усьому зрозумілою та сприятливою культурою міського життя.

У цьому творі письменник органічно засвоює традицію французького роману Оноре де Бальзака та Гі де Мопассана (оскільки був перекладачем їхніх романів «Батько Горіо» і «Любий друг»).

«...Коли заходить мова про “європейську традицію”, то в першу чергу маємо на увазі культурну і психологічну спадщину, яку представляють західна література, зокрема романістика, а також і досвід письменників американського континенту, Півночі і Півдня.

Такий широкий контекст українського роману слід шукати, мабуть, у творчих аспектах, у «вписанні» нашого роману в світове русло» [5, с. 125].

Варто зазначити, що в романі дія розгортається навколо головного героя. Саме тому наратор не говорить про внутрішній світ когось іншого, його цікавить лише цей персонаж. Таким чином, розкриваючи перед читачем внутрішній світ героя твору. Роман «Місто» Підмогильного побудований на основі популярної у світовій літературі фабульної моделі: молодий хлопець з провінції приїжджає в місто, щоб реалізувати себе як особистість («Батько Горію» Бальзака та «Любий друг» Мопассана). «Але якщо Растіньяк чи Дюруа цинічно і вперто досягають вершин матеріального добробуту ціною втрат, жертв та власного морального падіння, то герой Підмогильного проходить через складні життєві випробування, які гартують його внутрішній світ і змушують збагнути складність людської натури, навіть спробувати відтворити її художнім словом» [1, с. 20].

Звичайно, кожен із цих персонажів перебуває в різних життєвих обставинах, але всі вони відчувають вплив великого міста, поступово підкорюючи його собі. Під цим кутом зору твір Підмогильного дуже нагадує західноєвропейський «роман кар'єри»: де герой з нижчих верств населення пробивається до вищих прошарків суспільства. Герой роману еволюціонує під час розгортання сюжету, історія цієї еволюції стає частиною сюжетної дії. Такий прийом був притаманний багатьом європейським романам, зокрема й Бальзаку.

Зазначимо, що, як і герої Бальзака й Мопассана, котрі шукали успіху в літературній чи журналістській галузях, Радченко теж іде торованим шляхом: прагнучи утвердити себе, видає першу збірку оповідань. Літературна праця приносить йому визнання й матеріальний достаток. Однак Радченко зовсім не схожий на негативних героїв «роману кар'єри». Навпаки, саме в місті змінюється його бачення життя, відбувається зростання як особистості та письменника, у нього виникає гостра потреба самовдосконалення.

Однак, утверджуючись у суспільстві, Степан відкидає попереднє завдання, що спочатку поставив перед собою: здобувши освіту, потім повернутись в село. Радченка захоплює темпоритм та велич міста. Свій вибір він робить, керуючись з меркантильними інтересами. Стосунки з жінками тільки підкреслюють цю рису.

У зображенні свого героя Підмогильний, як і Бальзак, узгоджував соціальну належність героя з його мораллю. Справді, характеризуючи образ Радченка, досить легко помітити, що вчинками героя керують інстинкти (біологічне начало). Вони часто будуть зумовлювати дії персонажа, але справжнім досягненням Радченка стане розуміння неповторності духовного світу людської особистості. Коли його запитують, про що він пише, той відповідає: «Пишу оповідання про... людей» [4, с. 138]. На думку юнака, саме людина варта того, щоб писати про неї.

Фінал роману перегукується з подібними творами у світовій літературі. Так, у романі Бальзака герой кидає виклик місту, у Мопассана він відчуває ейфорію через свою перемогу над ним. Радченко також звертає погляд на місто, усвідомлюючи свою перемогу, але вона лежить у іншій сфері, духовній.

Отже, інтелектуальний роман В. Підмогильного «Місто» — це зразок новаторської прози в українському літературному процесі; переймаючи досвід романістів Оноре де Бальзака й Гі де Мопассана та піднімаючи важливі морально-філософські проблеми, письменник зближує український роман зі зразками цього жанру в європейській літературі.

Прикладом неканонічного роману може слугувати твір Гео Шкурупія «Міс Адрієна» (останній роман письменника, який був надрукований у 1934 р., незадовго до його арешту).

«Вперше у назві твору Гео Шкурупій використав уривок із невідомої пісні про “повчальну географічну історію двох коханців на Міссісіпі”:

“Мій любий хлопчику, нам весело удвох на Міссісіпі...” та “О, любя Адрієно, Ти, як висока щогла радіоантени...”. Веселому змісту обох уривків автор протиставив тематику роману, сувору дійсність життя героїв» [3, с. 13].

У творчості прозаїка новаторським стало звертання до теми — показ європейського суспільства. Розкриття актуальної на той час тематики є свідченням своєрідного бачення письменником соціальних проблем епохи. Автор зображує образ міс Адрієни фрагментарно, даючи у такий спосіб своє розуміння європейського устрою.

У Шкурупія стара Європа зображена досить символічно в дусі нового часу: «сиділа у парку коло фонтана в образі міс Адрієни» [9, с. 43]. Підкреслимо, що образ міс Адрієни в романі є досить самостійним.

Філософською проблемою твору є осмислення героями сенсу буття в тогочасному соціумі. Каркаш долає перешкоди, викликані життєвими проблемами (взагалі, творчості письменника притаманний авантюрно-пригодницький характер подій, згадаймо інші його твори, зокрема роман «Жанна-батальйонерка»). «...Композиційну доміную роману становить соціальний конфлікт, викликаний класовим розшаруванням капіталістичного суспільства кінця 20-х — початку 30-х років минулого століття» [3, с. 11].

У зображенні нового суспільства автор культивує ідею зміни соціальної системи. Заслугою письменника вважаємо те, що створена ним система художніх образів охоплює всі верстви населення, від найвищого до найнижчого суспільного щабля. Усіма діями героїв твору рухає одна єдина проблема: яке подальше життя на них чекає? Усі персонажі роману зовсім позбавлені деталізації, перед читачем вони постають лише в своїх діях.

Застосування новаторських мовних конструкцій підкреслює відповідні характеристики ритму сучасного життя, що дає можливість романістові сфокусувати увагу читача на діях героїв: «Натовп поворухнувся. Поблизу, нарешті винирнув переслідувач і майже біля себе помітив знайому спину, з пальта якої буйно росла паперова айстра» [9, с. 9]

Експериментальність роману Шкурупія «Міс Адрієна» насамперед полягає в детальному описі дії персонажів, мінімальному розвитку їхнього характеру тощо.

«У романі “Міс Адріана” образи дійових осіб мали виразні авторські концепти: знайомство із героями відбувалося на певному життєвому проміжку. Фактично через наратора-розповідача Гео Шкурупія лише повідомляв про перебіг подій у різних життєвих обставинах» [3, с. 11].

Новаторським для свого часу стало використання письменником репортажного прийому. Репортажність викладу наративу створює ефект присутності оповідача на місці події, що надає мові твору лаконізму, точності та документальності, акцентуючи увагу на окремих часових відрізках. Тут наратор виступає як споглядач, нічого не коментуючи і не нав'язуючи власної позиції, орієнтує реципієнта на конкретний момент розповіді, говорячи про події короткими лаконічними повідомленнями, притаманними репортажному стилю. Прикладом використання репортажного прийому може слугувати змалювання письменником страйку робітників: «Група робітників іде, не зупиняючись, прямо до воріт. Це все нові люди, що їх уже встигла наwerbувати адміністрація. Обличчя пікетчиків незнайомі» [9, с. 25].

Мовний стиль Шкурупія позбавлений будь-якої емоційності і скоріше є тільки констатацією подій, що відбуваються. У зображенні страйку письменник відходить від традиційної описовості, зосереджуючи увагу читача на дії. Автор лише коментує події, протистояння ворогуючих таборів подано як звичайний репортаж із притаманною йому лаконічністю викладу.

Новаторським для письменника було використання в сюжеті монтажного прийому зображення дійсності: «До воріт біжать нові поліцаї. Одні луплять палицями пікетчиків, інші заганяють учнів у ворота. Галас і колотнеча. — Бандити. Убивці! Ворота закривають» [9, с. 26]. Головні переваги цього прийому полягають у передачі показу боротьби двох суспільних станів — робітників та їхніх роботодавців, збільшенні динаміки розгортання події, виявленні ідейного смислу роману тощо.

Цікаво, що тільки з перебігу сюжету читач може здогадатися про минуле героїв. Тим самим прозаїк спонукає його домислювати свою версію подій минулого життя персонажів. Тому головним для розуміння змісту роману залишається саме сюжет.

Зазначимо, що зміст твору розкривається за допомогою таких композиційних прийомів, як обмежений відрізок часу, акцент на подіях, фрагментарність, формування художнього світу очима наратора тощо. Автор акцентує увагу на формі роману, сюжетному розгортанні подій з метою розкрити психологію вчинків головних героїв.

Данькевич зазначає, що «...функція образів дійових осіб у романі зведена письменником до їхнього показу на схематично-поверховому рівні. Означений спосіб зображення спрямований Гео Шкурупієм на орієнтацію подій у творі. Специфіка створюваних об'єктів нарації полягає в тому, що читач дізнається про них не з авторських коментарів, а очима суб'єкта розповіді» [3, с. 12].

Треба сказати, що політичні уподобання романіста є доволі критичними: провідною є думка, що саме від уряду залежить доля його громадян.

Отже, можна сказати, що експериментальність роману Гео Шкурупія «Міс Андрієна» полягає насамперед у використанні новаторських композиційних прийомів (фрагментарність, акцент на подіях, обмежений відрізок часу), репортажності та монтажності викладу наративу, застосуванні інноваційних мовних конструкцій тощо.

Як підсумок зазначимо, що романи «Чорний Ангел» Слісаренка, «Жанна-батальйонерка» й «Міс Адрієна» Гео Шкурупія, «Місто» Підмогильного збагатили українську літературу новими жанровими моделями. Осмислюючи традиції української прози та експериментуючи з жанрами, письменники інтегрують роман в європейський літературний контекст.

Література:

1. Бернадська Н. Романи Валер'яна Підмогильного : традиції і новаторські пошуки / Ніна Бернадські // Українська мова та література. — 2004. — № 48. — С. 20–23.
2. Бернадська Н. Український роман : теоретичні проблеми і жанрова еволюція / Ніна Бернадська. — К. : Академвидав, 2004. — 366 с.
3. Данькевич Ю. Художня проза Гео Шкурупія : проблеми поетики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Ю. Данькевич. — Х., 2008. — 20 с.
4. Підмогильний В. Місто / Валер'ян Підмогильний. — К. : Молодь, 1989. — 448 с.
5. Сенік Л. Роман опору: Український роман 20-х років : проблема національної ідентичності / Любомир Сенік. — Л. : Академічний Експрес, 2002. — 239 с.
6. Слісаренко О. Чорний ангел / Олекса Слісаренко. — К. : Дніпро, 1990. — 557 с.
7. Часопросторовий вимір роману О. Слісаренка «Чорний ангел»: вираження авторської концепції світу / Ю. М. Безхутрий, Т. А. Шеховцова, З. С. Голубєва [та ін.] // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. — 2005. — Вип. 43. — С. 138–142.
8. Шкурупій Г. Жанна-батальйонерка / Гео Шкурупій // Життя й революція. — 1929. — № 4. — С. 5–47.
9. Шкурупій Г. Міс Адрієна / Гео Шкурупій. — Х. : Радянська література, 1934. — 64 с.

Ukrainian Novel of the «Executed Renaissance» Epoch: Genre Aspect

The article deals with the genre models of Ukrainian novel from the 20's–30's of the XX century. The author analyzes the works by O. Slisarenko, V. Pidmohylny, G. Shkurupii.

УДК 821.161.2-3.09"1920/1930"

Віктор Іщенко (Київ)

СУЧАСНА РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОСТІ ВАЛЕР'ЯНА ПОЛІЩУКА

Дискурсія авангардизму в українській літературі поступово здобувається на активну рецепцію. Дедалі частіше дослідники зосереджують увагу на творчому доробкові тих письменників, чиє ім'я довгий час залишалось незаслужено забутим. Сконцентрувавши літературознавчу оптику на ключових текстах сучасної рецепції письменників-авангардистів, можна побачити стан розробки проблеми та виділити основні дослідницькі інтенції. А це дасть змогу зрозуміти перспективи наступних шукань у царині літературознавчого вивчення українського авангардизму.

Творчість Валер'яна Поліщука поки залишається радше об'єктом історико-літературних праць, які не виходять за рамки описовості, і антологій, де ім'я письменника міститься в загальному переліку серед інших. Рідше творчий набуток лідера харківського «Авангарду» потрапляє до сфери теоретичних досліджень, особливо концептуальних. Однак очевидним є те,